РОЗДІЛ 1

ГЕОПОЛІТИКА ЯК НАУКА

Геополітика як наука існує близько ста років. Саме поняття "геополітика" вперше запровадив шведський державознавець та географ Рудольф Челлен (1864–1922).

1.1. Предмет геополітики

Термін "геополітика" складається з двох грецьких слів: *geo* — земля, *politikos* — все, що пов'язане з місцем: держава, громадянин тощо.

Традиційно геополітику розглядають як науку про вплив географічного простору держав на їхні політичні цілі й інтереси. У сучасних дослідженнях геополітика трактується значно ширше — як наука про зв'язок і взаємодію географічного простору і політики. Відповідно вона повинна вивчати, з одного боку, властивості простору, що позначаються на тих чи інших політичних акціях, на їх характері й резонансі, з другого — дію політики на простір, його перетворення відповідно до волі та цілей людей і їх спільнот. Саме це розуміння геополітики є найпродуктивнішим. Учені вбачають у геополітиці царину знань, що вивчає комплекс економічних, географічних, демографічних, історичних, політичних та інших факторів, які взаємодіють між собою й впливають на стратегічний потенціал держави. Так інтерпретують геополітику вітчизняні та російські вчені В. О. Дергачов, Е. О. Поздняков, К. С. Гаджиєв, Ю. В. Тихонравов та ін.

На думку Е. О. Позднякова, геополітика основну увагу приділяє розкриттю можливостей активного використання політикою факторів фізичного середовища і впливу на нього в

інтересах військово-політичної, економічної й екологічної безпеки держави. Практична геополітика вивчає все, що пов'язане з територіальними проблемами держави, з раціональним використанням і розподілом ресурсів, включаючи і людські.

К. С. Гаджиєв розглядає геополітику як дисципліну, що вивчає основні структури і суб'єкти, глобальні чи стратегічні напрями, найважливіші закономірності та принципи життєдіяльності, функціонування й еволюції сучасного світового співтовариства.

Ю. В. Тихонравов, поділяючи точку зору Е. О. Позднякова про суть геополітики, про доцільність її походження як науки і практичної сфери, визначає геополітику як галузь знання, що вивчає закономірності взаємодії політики із системою неполітичних факторів, які формують географічне середовище (характер розташування, рельєф, клімат, ландшафт, корисні копалини, економіка, екологія, демографія, соціальна стратифікація, військова міць).

Поряд із викладеним розумінням геополітики (умовно розширеним) у ряді публікацій останніх років йдеться про обмежене коло проблем, досліджуваних цією наукою. Так, у російському виданні "Политология. Энциклопедический словарь" геополітика трактується як одне з фундаментальних понять теорії міжнародних відносин, що характеризує місце і конкретно-історичні форми впливу територіально-просторових особливостей розташування держав, блоків держав на локальні, регіональні, континентальні та глобальні міжнародні процеси.

Згідно з М. О. Нартовим геополітика — наука, система знань про контроль над простором. О. Г. Дугін вважає геополітику насамперед ідеологією — це світогляд влади, наука про владу і для влади. Це наука уряду. Тільки з наближенням до соціальної верхівки людина відкриває значення геополітики, тоді як до цього вона сприймалась як абстракція. Геополітика — дисципліна політичної еліти (як реальної, так і альтернативної), яка у сучасному світі становить підручник влади, де характеризується, що варто враховувати, приймаючи глобальні (доленосні) рішення — такі як укладення угод, початок воєн, здійснення реформ, структурна перебудова суспільства, уведення масштабних економічних і політичних санкцій тощо.

Історія дала чимало підстав для тлумачення геополітики як ідеології. Практично всі найвідоміші геополітики посідали досить високі місця в суспільстві, були поважними чиновниками або державними діячами і впливали на прийняття політичних рішень не тільки своїми концепціями, а й безпосередньо.

Геополітика дійсно є важливим компонентом ідеології, виконує визначені ідеологічні функції. Разом з тим, на наш погляд, це передусім наука та наукова дисципліна і тому не може бути зведена до ідеології.

У рамках геополітики дослідники виділяють два досить чітко означені напрями: 1) геополітика доктринально-нормативна, пов'язана насамперед з ім'ям К. Хаусхофера, і 2) геополітика оціночно-концептуальна, представлена А. Мехеном, Х. Маккіндером, Н. Спайкменом та ін. Ці напрями чітко не розмежовані, проте мають досить виражену специфіку.

По-різному суть геополітики визначають сучасні зарубіжні видання. "Енциклопедія Американа" розкриває специфіку геополітики у вивченні географічних аспектів політичних феноменів. Автори "Нової енциклопедії Британіки" констатують необхідність розширення кола проблем, досліджуваних геополітикою, з урахуванням нових реалій: географічного впливу на силові відносини в міжнародній політиці. У минулому сфера національного впливу окреслювалася, головним чином, географічними факторами. Але у зв'язку з розвитком комунікацій і транспорту їх роль зменшилась.

Найбільш адекватне сучасне розуміння геополітики подано в "Міжнародній енциклопедії" і в публікаціях американського вченого К. Грея. У "Міжнародній енциклопедії" геополітика визначається як дисципліна, що досліджує відносини між континентальними і морськими ареалами і політикою з метою проведення відповідної зовнішньої політики. К. Грей у другій половині 70-х років назвав геополітику наукою про взаємозв'язок фізичного середовища, як воно сприймається, змінюється і використовується людьми і світовою політикою. Згідно з К. Греєм геополітика торкається взаємозв'язку міжнародної політичної могутності і географічного фактора. Відповідно до цієї позиції геополітика охоплює "високу політику" безпеки та міжнародного порядку; вплив просторових відно-

син на зростання і занепад силових центрів; виявляє технологічні, політико-організаційні та демографічні процеси на творенні держави, забезпечує внутрішню та зовнішню конвертацію могутності країни в ефективну та результативну гегемонію та контроль над простором.

Інакше кажучи, геополітика як наука — це система і сукупність знань про організацію гегемонії та контролю влади над простором, яка має політичний сенс та соціально-економічну основу, можливості та здібності до зміни та реалізації життєво важливих цінностей, інтересів і цілей. Таке розуміння геополітики дає уявлення про її предмет у загальному плані. Цей предмет геополітики складають закони організації контролю і гегемонії влади над простором. Основним з них, на думку багатьох відомих дослідників, є закон фундаментального дуалізму, який полягає в географічній розбудові планети та історичній типології цивілізації. Він зводиться до протиставлення сухопутної могутності ("телурократії") морській ("таласократії"). Суша — це завжди стійке, міцне, тверде, ґрунтовне. Море динамічніше та налаштоване на зміни, головним чином до новітніх технологій та техніки. Йому притаманний дух підприємництва, індивідуалізму. По суті це банківсько-фінансова та торговельна цивілізація. Віками континентальні цивілізації домінували над морськими: Спарта й Афіни, Рим і Карфаген. З розвитком техніки, а потім науково-технічної революції об'єктивно посилилась позиція Моря. Тим самим зростає роль простору в людській історії. Про це пише американський геополітик А. Мехен у роботі "Вплив морської сили на історію".

Одвічний геополітичний дуалізм досяг максимальної напруги в часи "холодної війни" 1946—1991рр.: телурократія ототожнювалась із СРСР, а таласократія — зі США. Цьому геополітичному виміру міжнародних зв'язків та відносин відповідала також гостра боротьба полярних ідеологій: ідеологія лібертаризму — радикального лібералізму (М. Фрідмен, США та Ф. Хайєк, Австрія та ін.) й ідеологія марксизму як ідеологія реального соціалізму.

Отже, основний закон геополітики зводився до протистояння держав та народів у галузі світосприйняття, а також в реальному перерозподілі земної кулі на зони гегемонії та кон-

тролю з боку телурократії (СРСР) та таласократії (США). Безумовно, і США, і СРСР співпрацювали між собою у різних сферах, а не тільки протистояли одне одному. Інакше кажучи, з основного закону геополітики випливає не тільки розлом, боротьба, але й закон синтезу Суші й Моря — "Берегова зона", або *rimland* — фрагмент таласократії або телурократії. Як відзначає російський геополітик О. Дугін, "Берегова зона" нагадує, з одного боку, "острів і корабель", а з другого — "імперію та дім". Дійсно, *rimland* являє собою специфічну геополітичну реальність зі своєю логікою, своїм "географічним розумом" і великим впливом на таласократію і телурократію. "Берегова зона" має усі підстави розглядатися як специфічний суб'єкт історії, який самореалізується у логіці планетарного дуалізму.

Дуже важливим є закон підвищення геополітичного статусу окремої країни або їх об'єднань як суб'єктів міжнародного права. У зв'язку з цим виникає потреба відзначити, чи спроможна та чи інша держава скористатися з необхідності реалізації цього закону, а тому бути дійсно геополітичним суб'єктом у сучасному світі, що так і не став більш безпечним, а навпаки, несе в собі значну загрозу миру на планеті. Так, "розширення НАТО на Схід" є доказом зміцнення могутності таласократії шляхом зростання обсягу "Берегової зони". Реальні зовнішньополітичні акції керівництва Росії в бік зближення з Вашингтоном і прийняття по суті його правил гри на міжнародній арені означає зростання могутності таласократії та можливу втрату Росією іміджу самостійного геополітичного гравця на міжнародній шахівниці розкладу геополітичних сил. Можливо, враховуючи цю реальність, Москва поглиблює свою співпрацю з НАТО і бере на себе дещо новий європейський геополітичний статус, що має далекосяжні наслідки як для Європи, так і для Росії.

Обрати певний геополітичний статус держави-суб'єкта в минулому, а тим більше на початку XXI ст., означає також і визначення стратегії на майбутнє. Так, Україна часто ідентифікує себе з часом Хмельниччини або УНР, хоча прагне у процесі побудови нової державної ідентичності виходити із сучасних реалій, що потребує визначення національних інтересів та головних цілей, напрямів і пріоритетів у розвитку країни. Але це відповідає вимогам класичного геополітичного мислення. Від-

ступ від усталеного твердження призводить до перекручення думки про однополярність світу, кодекс якого припускає віру в безумовну зверхність США над рештою національних держав та їх глобальне право на "патронаж" над світом. Усе це і визначає відповідно до стандарту постклассичного (постмодерністського) геополітичного мислення дію нового закону — закону пріоритету інтересів "пристосованих" (насамперед "сімки") та рух від "непристосованих". Забезпечується це відокремленням фінансового капіталу від промислового, а також ославлюванням національного суверенітету, який втрачає здатність захищати свої ресурси від геополітичного суб'єкта-гегемона з характерним для нього комплексом зверхності та месіанства, а національну економіку — від глобальних фінансових спекулянтів у період становлення принципової неспроможності національних урядів "непристосованих" держав самостійно керувати суспільним розвитком та політичним хаосом — тероризмом, міжетнічними війнами, ексцесами релігійного фундаменталізму та націонал-екстремізму. Чим наочніша статистика усіх цих ексцесів, тим вище обурення співтовариства розвинених геополітичних держав-суб'єктів проти тих, хто неспроможний дати собі раду і не дає зробити це іншим.

Таким чином, можна констатувати: сутність геополітики сучасності полягає у планетарному дуалізмі Суші й Моря як геополітичного феномену.

1.2. Планетарний дуалізм Суші й Моря

Протистояння Суші й Моря — це протистояння двох глобальних, несхожих стратегій, що забезпечують своїм носіям перемогу і подальше панування. Панування народів суходолу ґрунтується на принципах телурократії. Панування морських народів ґрунтується на принципах таласократії. Планетарний дуалізм має усі підстави розглядатися як основний світосистемний феномен, прояв геополітичної та цивілізаційної поляризації світу як цілісності. Це форма соціальної взаємодії, яка заявляє про себе на двох рівнях: геополітичному (Суша — Море) та цивілізаційному (Схід — Захід). З одного боку, дуалізм геополітичного простору, в якому існує та розвивається

світова система, формує людську практику, а з другого — цивілізаційна діяльність людини конструює та відтворює планетарний дуалізм у світовій системі. Планетарний дуалізм як процес є рушійною силою сучасної світової системи, визначає етапи її розвитку, потреби, інтереси, цінності геополітичної структури світу. Він реалізується у сполученні тенденцій глобалізації світу та універсалізації в новому планетарному масштабі розколу світу на сили Суші та Моря, Сходу та Заходу, Півдня та Півночі.

Сама історія за допомогою основної форми геополітичної революції — колоніальної експансії західних морських держав — дозволяє здійснити геополітичне структурування світу, яке є фундаментальною основою планетарного розвитку, основою зміни геоісторичних фаз планетарного дуалізму, що виявляються у змінах планетарного масштабу розкладу сил конкретних геополітичних епох, які відповідають таким історичним типам сучасної світової системи:

- Вестфальська (1648–1814);
- Віденська (1815–1877);
- Берлінська (1878–1918);
- Версальсько-Вашингтонська (1919–1945);
- Ялтинсько-Потсдамська (1945–1991);
- Біловезька (1991–2001);
- Нью-Йоркська (2001–...).

Характер функціонування та розвитку кожної з них залежить від відповідної геоісторичної фази планетарного дуалізму як основного протиріччя системи. Фаза консолідації протилежних сторін планетарного дуалізму являє собою геоісторичну фазу в його розвитку, яка визначається складними процесами структурування телурократичної і таласократичної півсфер сучасної світової системи. Встановлення в кожній з півсфер гегемонії конкретної великої держави створює ситуацію динамічної рівноваги. Гегемонія в сучасній світовій системі означає, що одна держава має геополітичну можливість створювати стабільні системи нерівномірного суспільного розподілу влади.

Розвиток сучасної світової системи на початку XXI ст. здійснюється за наявності гегемонії Заходу. Дуже важливим моментом у становленні таласократії Заходу є поступове, але не-

ухильне розширення територій, підконтрольних спочатку окремим західним таласократичним державам, а потім Заходу як єдиному цивілізаційному цілому. Якщо на початковому етапі його становлення італійські міста-держави (з періоду раннього Відродження) створили імперію, для котрої першорядне значення мало Середземне море і транспортні коридори в Ост-Індію, то на сучасній стадії, репрезентованій США, "життєво важливі інтереси" Заходу поширилися на весь світ і охопили всі океани і континенти. Безмежне поширення експансії стає головною особливістю геополітичної (і не тільки) стратегії Заходу. Фаустовська (західна) культура завжди спрямована на розширення будь-якого характеру. Нарешті, вона перетворила земну поверхню на поле буття одномірної людини і всесвітню господарську систему.

Енергія західної людини виявлялася в невтримній експансії, спрямованій на подолання всього, що опинялося на її шляху. Прагнення до абсолютного панування стало головним змістом її життєдіяльності. Значною мірою це прагнення асоціюється з прагненням до володіння усіма багатствами (благами) світу. Світ перетворюється на арену боротьби за все, що має будь-яку цінність. Підкоряючи його, західна людина прагне "виправити", змінити світ відповідно до своїх духовно-психологічних особливостей, які зводяться до аксіоми — закону, обов'язкового для всіх. Все, що не відповідає цьому закону і не змінюється відповідно до нього, підлягає знищенню. Океан, як основне життєве середовище панівних автоталасократичних народів Заходу, сприяв вільному прояву їхньої експансіоністської енергії. Відкритий простір світових океанів, позбавлений будь-яких природних перешкод і державних суверенітетів, став головною умовою впливу Заходу, що постійно розширюється. Нескінченний простір, як прасимвол, у всій своїй могутності вступає тут у коло політичного існування, здійснює похід у незахідні суспільства, з тим щоб змінити їх. Безпрецедентна просторова експансія, яка мала місце у XVI–XX ст., у всій своїй невимовній могутності стала основою сучасної геополітичної епохи.

Розкриття сутності та змісту кожної геополітичної епохи в контексті планетарного дуалізму Суші й Моря, механізму його реалізації базується на геополітичному надбанні людства.

Зазвичай воно дає можливість створити наукове уявлення про геополітичний світ народів та держав, розробити свої геостратегії для сучасної геополітичної епохи.

1.3. Джерела геополітики

Появі геополітики передувало тривале дослідження ролі географічного фактора в житті суспільства. Сучасна геополітика спирається на ідеї географічного детермінізму, чиї корені сягають сивої давнини. Тому, відповідно до цих ідей, розвиток людства багато в чому визначається географічними факторами, а встановлення державних кордонів ґрунтується на праві сильного. Ще мислителі античності Парменід (VI ст. до н. е.), Гіппократ (пр. 460 — пр. 370 рр. до н. е.), Аристотель (384–322 рр. до н. е.), історик Полібій (пр. 200 — пр. 120 рр. до н. е.) та ін. висловлювали думку, що життя людей і суспільств, їх звичаї, вдачі та спосіб правління обумовлені географічним середовищем.

Древні греки спочатку поділяли відомий їм світ відповідно до кліматичних умов. Філософ Парменід висунув теорію п'яти температурних зон — жаркої, двох холодних і двох проміжних. Виходячи з цієї теорії, Аристотель вбачав у заселенні греками проміжної зони причину їхньої силової переваги над іншими народами.

Пізніше географічні концепції античності враховували фактор Суші й Моря як найважливішу характеристику держав. Про це, зокрема, писав Аристотель у "Політиці". Характеризуючи острів Крит, він зазначив, що той ніби призначений природою до панування над Грецією і географічне положення його чудове: він прилягає до моря, на узбережжі якого майже всі греки мають свої поселення; з одного боку, він розташований на невеликій відстані від Пелопоннесу, з другого — від Азії, саме від Триопійської місцевості й Родосу. От чому Мінос і затвердив свою владу над морем, а з островів одні підкорив, інші заселив.

Гіппократ у творі "Про повітря, води і місцевості" аналізував вплив географічних умов і клімату на особливості людського характеру і на суспільний лад.

Інтерес древніх греків до впливу географічного середовища на соціальне існування людей диктувався цілком практичними мотивами. Розвиток цивілізації, зростання міст-держав викликали геополітичні проблеми розширення життєвого простору через колонізацію території Середземномор'я з метою переселення туди населення, що збільшувалося.

Античні уявлення про роль географічного фактора в розвитку суспільства зустрічаються у працях арабського історика Ібн Хальдуна (1332–1406). Він надавав першорядного значення впливу природних умов на історію і соціально-політичне життя, особливо підкреслюючи при цьому значення кліматичних умов. Відповідно до теорії історичних циклів Ібн Хальдуна у країнах з помірним кліматом найбільш активною силою є кочівники, які фізично і морально переважають осіле населення, особливо городян. Тому вони періодично захоплюють країни з осілим населенням і засновують великі імперії з деспотичною формою правління. Через тричотири покоління вони втрачають свої переваги, і нові хвилі кочівників нападають на ці країни, встановлюючи в них своє панування і розпочинаючи тим самим черговий цикл історії.

Важливим етапом у розвитку ідей географічного детермінізму стала епоха Великих географічних відкриттів. Французький учений Ж. Боден (1530–1596) у роботі "Шість книг про державу" (1577) розглядав географічні фактори як одну з найважливіших детермінант державного устрою поряд з божественною волею і людською сваволею. Серед географічних факторів у якості найбільш значущого він виділяв клімат, а земну кулю поділив на три зони — жарку (екваторіальну), холодну (полярну) і середню (помірну). Дії клімату приписувалася фізична перевага північних народів над південними і гірських над долинними.

Ж. Боден звертав увагу державних діячів на необхідність враховувати в адміністративній і законодавчій діяльності, крім соціальних, і кліматичні умови. Він особливо підкреслював важливість відповідності законів країни умовам фізичного середовища. Його думка про пряму залежність сили і впливу суверенної держави від навколишніх природних умов, власне кажучи, близька до позиції сучасних геополітиків.

Проблема впливу географічних факторів на політику займала істотне місце в роботах французького філософа-просвітника Ш. Монтеск'є (1689–1755). У праці "Про дух законів" (1748) він слідом за Ж. Боденом намагався пояснити характер, вдачі і звичаї народів, їх господарський і політичний лад географічними умовами, особливо кліматом. При цьому підкреслювалася необхідність відповідності законів країни цим умовам. Вплив природних умов на суспільно-політичний розвиток вивчався німецькими вченими І. Гердером (1744–1803), А. Гумбольдтом (1769–1859), філософами І. Кантом (1724–1804) і Г. Гегелем (1770–1831), англійським географом Г. Боклем (1821–1862) та ін. На думку І. Гердера, розвиток цивілізації здійснюється під впливом внутрішніх і зовнішніх факторів. До останніх він зараховував фізичну природу і в першу чергу такі її елементи, як клімат, ґрунт, географічне положення. Александр Гумбольдт вважав, що географія має давати цілісну картину навколишнього світу і служити конкретним соціальним, політичним і економічним цілям людини. Іммануїл Кант у лекції з географії висловив думку про вплив фізичного середовища на "моральну географію" (національний характер), на "політичну географію", на "торгову географію" (економіку) і на "теологічну географію" (територіальне поширення релігій).

Г. Гегель у "Філософії історії" вказував на детермінованість історії різних народів географічними факторами. У розділі лекцій з філософії історії "Географічна основа всесвітньої історії" він розглядав природні властивості країн, які відразу і назавжди виключають їх із всесвітньо-історичного руху. Гегель виводив суспільний лад з трьох "географічних розходжень" земної поверхні, якими є: 1) безводне плоскогір'я зі степами і рівнинами; 2) низини, перехідні країни, зрошувані ріками; 3) прибережна країна, що безпосередньо примикає до моря.

У XIX ст. прихильники географічного детермінізму аналізували вплив на громадське життя не тільки клімату, а й усієї сукупності умов географічного середовища, транспортних магістралей та ін. Цей напрям географічного детермінізму найбільш повно відбито в працях англійського географа Г. Бокля. Протягом XIX ст. школа географічного детер-

мінізму поступово переміщалася до Німеччини. Найповнішого розвитку вона досягла на рубежі XIX і XX ст. Особливу роль у розробці ідей географічного детермінізму і створенні нового наукового напряму — політичної географії — відіграв німецький геополітик Фрідріх Ратцель (1844–1904).

Крім географічного напряму в соціальній думці, деякі дослідники зараховують до джерел геополітики цивілізаційні та воєнно-стратегічні концепції. Особливий внесок у розробку цивілізаційного підходу російських дослідників біолога, історика та економіста М. Данилевського (1822–1885), філософа К. Леонтьєва (1831–1891), німецького філософа О. Шпенглера (1880–1936), російського вченого-євразійця П. Савицького (1895–1968), його учня Л. Гумільова (1912–1992), англійського історика і соціолога А. Тойнбі (1889–1975), сучасного американського консервативного політолога С. Хантінгтона (р. н. 1927). З творців воєнно-стратегічної концепції, що найбільше вплинули на геополітику, називають німецьких військових теоретиків К. Клаузевіца (1780–1831) і Х. Мольтке (1848–1916), а також російського фельдмаршала Д. Мілютіна (1816–1912).

До числа попередників геополітичного напряму можуть бути зараховані мислителі й інших шкіл і напрямів соціальної думки. Так, у роботах італійського вченого і політичного діяча М. Макіавеллі (1469–1527) висловлені судження цілком геополітичного характеру: про розширення кордонів і приєднання нових земель мирним і воєнним шляхом на підставі попередньої порівняльної оцінки реальної могутності держав, про збереження панування над знову придбаними територіями за допомогою створення колоній, переносу туди столиць і їх ізоляції від впливу сусідніх країн, про створення регіональних воєнно-стратегічних альянсів.

Таким чином, передісторія геополітики досить тривала й еклектична. Вона охоплює фрагментарні судження, уявлення і знання переважно про вплив географічних умов на життя людей. В міру просторового "ущільнення" Землі, з переходом земного простору з розрізненого стану до єдиного взаємопов'язаного і взаємозалежного світу, на цій основі стало можливим виникнення нової інтегральної якості геополітики.

Виклад основних ідей геополітичної думки не дає повного уявлення про предметне поле геополітики. До його складу входять також категорії, функції, методи.

1.4. Категорії та функції геополітики

На початку XXI ст. має місце збагачення і розширення проблематики геополітики, все більше розробляється її категоріальний апарат, що є інструментом дослідження конкретних геополітичних процесів. До категорій геополітики зараховують: геополітичну модель світу, геополітичний простір, геополітичне поле, геополітичний регіон, геополітичну лінію, геополітичне суперництво, геостратегію, кордони, національну безпеку держави, національний інтерес, національну могутність, експансію тощо.

Геополітична модель світу — специфічний спосіб моделювання світу реальності в межах дискурсивного поля геополітики.

Геополітичний простір — середовище, що справляє вплив на формування відносин між державами в контексті фундаментального дуалізму світу.

Геополітичне поле — простір, контрольований окремою державою або коаліцією (союзом) держав.

Ендемічне (від гр. *endemos* — місцевий) **поле** — простір, контрольований державою тривалий час. Належність цієї території даній державі визнають сусіди.

Прикордонне поле — територія, що перебуває під контролем держави, але недостатньо демографічно, економічно й політично нею освоєна. Найчастіше таким полем виступають простори, населені національними меншинами. Суміжні держави іноді ставлять під сумнів належність цих територій, але все-таки не розглядають їх як свої. До таких полів можуть бути зараховані азійські, північно-східні й далекосхідні регіони Росії, а також Кавказ, Калінінградська область тощо.

Перехресне поле — простір, на який претендує кілька суміжних держав. До таких просторів належать великі території, такі, наприклад, як Кашмір в Індії.

Тотальне поле — безупинний простір, що перебуває під контролем держави.

Геополітична опорна точка — місце (територія) поза тотальним полем, контрольоване будь-якою державою, але комунікації до цієї території контролюються іншою (іншими) державою. Прикладом такої опорної точки є Калінінградська область Росії.

Метаполе — простір, освоюваний одночасно кількома державами.

Геополітичний регіон — простір, що характеризується високою інтенсивністю політичних, економічних, торгових і культурних зв'язків (наприклад, Північна Америка, Європа, Близький Схід, Південно-Східна Азія).

Геополітичні лінії — структуротвірні фактори організації геополітичного простору. Ними є сухопутні, морські й повітряні комунікації, найбільш важливі напрями вантажопотоків і шляхи транспортування сировини. За них йде постійна прихована або відкрита боротьба.

Геополітичне суперництво — протистояння і зіткнення протилежних інтересів держав. Воно може мати горизонтальний, вертикальний і осередковий характер. Горизонтальне суперництво протікає на поверхні суші й моря, вертикальне пов'язане з гонкою озброєнь у космосі, а осередкове проявляється в обмежених регіонах, поза прямим зіткненням опонентів (наприклад, Ірак у 1991 та 2003 рр., Югославія в 1999 р., Афганістан у 2001 р. та ін.), тобто реалізація геостратегії непрямих дій з масовим використанням авіації (тактичної і стратегічної), високоточної зброї та ведення інформаційної війни. Така геостратегія нині є найефективнішим способом ведення воєн, ключем для практичного розв'язання будь-якої геополітичної проблеми, вирішальним фактором якої є людина, коли протилежні інтереси сторін можуть призвести до гострого конфлікту.

Геостратегія — синтез обґрунтованих геополітикою стратегічних цілей, принципів та напрямів зовнішньополітичної діяльності держави. Вона класифікується по масштабах (глобальна, міжрегіональна, регіональна і державна) і по просторових середовищах (сухопутна, морська, повітряна і космічна). Залежить від розуміння владою і громадськістю місця країни у світі, її геополітичного положення, національних інтересів і пріоритетів, географічного розподілу погроз на-

ціональної безпеки, що виходять з-за кордону. Державна геостратегія визначається також історично сформованим впродовж тривалого часу характером відносин з іншими державами — дружніми, нейтральними чи ворожими.

Кордони — специфічні організми держав у межах геополітичного окреслення їх територій. Вони виконують наступні функції: поділ зон дії національних суверенітетів чи обмеження контактів між жителями суміжних держав, затримку злочинців, збір мита із ввезених товарів або тих, що вивозяться, контроль за квотами ввезених товарів і міграцією людей, санітарний контроль тощо. Кордони поділяють на природні і штучні. Як природні кордони використовують рубежі, створені природою, головним чином моря й океани, гори, ріки. Кордони по ріках пролягають по лінії фарватеру. Штучні кордони облаштовуються людьми і являють собою продукт взаємодії держав. Кордони визначають ареал формування національної самосвідомості і національної ідентичності. Здатність держави забезпечити їх захист і недоторканність є показником її сили й авторитету у світовому співтоваристві.

Національна безпека держави — системна якість сукупності властивостей системи "особистість — суспільство — держава — природа", яка характеризує здатність цієї системи до самозбереження та стійкого розвитку.

Історично національна безпека ототожнюється з воєнною безпекою, захищеністю від збройного нападу ззовні. Військовий компонент зберігає свою значущість і нині. Разом з тим загострення глобальних проблем сучасності додає поняттю "національна безпека" принципово нові виміри — інформаційний, екологічний, демографічний, енергетичний, продовольчий та ін.

Національний інтерес — усвідомлення і відображення корінних потреб суспільства в державній політиці. Термін прийшов в українську політичну науку з англомовної літератури, в якій він має значення "державного інтересу".

Національний інтерес складається з нарощування економічного, політичного, інформаційного, наукового, воєнного, фінансового, науково-технічного й інших потенціалів держави, у посиленні їх геополітичного впливу, рості добробуту на-

селення, в інтелектуальному і моральному прогресі суспільства. На його зміст впливають такі фактори, як специфіка географічного положення країни, соціально-економічна і політична ситуація в ній, національно-культурні й цивілізаційні особливості. Природними кордонами національного інтересу є обмеженість ресурсної бази і національні інтереси інших країн.

Національна могутність — категорія, що традиційно відображає такі компоненти, як територія держави, її природні ресурси і чисельність населення, економічний і воєнний потенціал. Сучасне розуміння національної могутності охоплює також інтелектуальний та гуманітарний потенціали народу, здатність економіки до інноваційного розвитку і якість уряду, політичної системи взагалі.

Терміном "національна могутність" широко оперує впливова в політичній науці країн Заходу школа "політичного реалізму". Її творець Х. Моргентау, визначаючи "національну силу держави", виокремив дев'ять характеристик: географічне положення, природні ресурси, промислові можливості, військова підготовленість, чисельність населення, національний характер, національна мораль, якість дипломатії, якість уряду. З цих позицій він критикував творців класичних теорій геополітики Х. Маккіндера і К. Хаусхофера за абсолютизацію ролі географічного фактора у визначенні національної могутності.

Експансія — категорія, широко застосовувана в геополітиці і використовувана для характеристики територіальних придбань, установлення військово-політичної сфери впливу. Різновиди експансії: воєнна, економічна, культурно-ідеологічна й інформаційна. В міру загострення і глобалізації сировинної кризи, зростання народонаселення, скорочення площі родючих земель головним видом експансії стає територіальна.

Крім розглянутих категорій, геополітика широко використовує категоріальний апарат насамперед політології, військової теорії, науки державного управління. Вона активно оперує такими категоріями, як агресія, баланс сил, біполярність у політиці, військова могутність, багатополярність у політиці, політичний простір, політичний час, політика стримування,

політика з позиції сили, розміщення сил, цивілізація, ядерний паритет, ядерне стримування та ін. Визначимо їх.

Агресія — форма здійснення зовнішньої політики держави. Являє собою пряме чи непряме застосування однією державою збройної сили проти незалежності й територіальної цілісності іншої держави. Може мати й інші виміри — економічний, психологічний, ідеологічний тощо. Дії держави, що обороняється, у тому числі й наступальні, не є агресивними і відповідають нормам міжнародного права.

Баланс сил учасників світової політики — взаємодія різних за спрямованістю і силою (залежно від могутності країн і їхніх угруповань) потоків експансії, з одного боку, і результатів різнорівневого і різнонаправленого співробітництва — з другого. Баланс сил — це не рівновага, а лише співвідношення сил, причому співвідношення динамічне, залежне від гри усіх визначальних його елементів.

Біполярність у політиці — варіант системи "балансу сил". Виявляється в об'єднанні складових його одиниць навколо двох основних центрів (полюсів), що зосередили найбільш значущі виміри сили (насамперед ядерна зброя). Біполярність була специфічною рисою міжнародних відносин після Другої світової війни, коли основними центрами сили стали наддержави — СРСР і США, що об'єднали навколо себе союзників. Для відносин між протилежними суспільними системами були характерні конкуренція, конфронтаційність та ідеологічне суперництво. Біполярність періоду "холодної війни" прийшла на зміну балансу сил зразка XIX і першої половини XX ст.

Військова могутність держави — сукупність матеріальних і духовних можливостей держави, використовуваних для досягнення військово-політичних цілей як на міжнародній арені, так і всередині окремих держав: для підготовки війни і її ведення, з метою агресії її відображення, в інтересах запобігання війні, забезпечення безпеки глобальної, регіональної, національної тощо. Військова могутність може бути реальною і потенційною; остання являє собою максимальні можливості держави, що можуть стати діючими факторами війни при напрузі всіх сил суспільства і його військової організації.

Багатополярність у політиці — варіант системи "балансу сил", що відрізняється взаємодією кількох чи безлічі центрів сили, більш-менш порівняних у потенціалі. Трансформація біполярної системи міжнародних відносин у багатополюсну почалася з кінця шістдесятих років і виявилася в утворенні, крім США і СРСР, таких "полюсів сили", як Китай, Японія і Західна Європа.

Політичний простір — сфера дії політичних суб'єктів, ідей, теорій, гасел, процесів. Він є частиною загальної системи соціальних просторів: економічних, правових, ідеологічних, культурних та ін. Довжина політичних просторів має фізичний територіальний вимір, що може збігатися з кордонами держав, регіонів, міст тощо.

Політичний час — час діяльності політичного суб'єкта, термін перебігу політичних подій і процесів, період життєздатності і дії тих чи інших ідей. Він може чи прискорюватися, чи сповільнюватися залежно від насиченості подіями. Політичний час включений у безупинний хід астрономічного часу, але, на відміну від останнього, спливає неоднаковими темпами для різних політичних суб'єктів і в різних процесах. Може бути функціонально насиченим для одних політичних суб'єктів і беззмістовним, екстенсивним для інших.

Виграш у часі нерідко здатний визначити результат політичного суперництва.

Значний вплив на використання політичного часу чинять особливості політичного простору. Більш складний, різнорідний і протяжний політичний простір може сповільнити плин політичного часу, утворити паузу в політичному процесі.

Політика стримування — 1) комплекс заходів, спрямованих на запобігання прямої агресії чи інших форм експансії однієї держави чи групи держав стосовно іншої держави (чи держав). Основним компонентом політики стримування є відкрита демонстрація несприятливих наслідків для самого агресора чи експансіоніста; 2) комплекс заходів, спрямованих на звуження масштабів агресії, що почалася, чи експансії з метою зведення їхніх наслідків до мінімуму.

Політика з позиції сили — політика, що проводиться однією державою (чи блоком держав) стосовно іншої держави (чи держав) на основі демонстрації дійсної переваги (чи її імітації)

у військовому, воєнно-технічному, економічному чи демографічному відношенні. Відрізняється використанням відкритої погрози чи тиску, застосуванням тиску в одній чи кількох із зазначених сфер.

Категорія **"розміщення сил"** відображає позиції держав у системі міжнародних відносин, її підсистемах і в конкретних ситуаціях, характер відносин між державами на різних структурних рівнях. Розміщення сил — категорія переважно структурна на відміну від балансу сил — категорії функціональної, пов'язаної із зовнішньополітичною діяльністю держав на основі сучасного розміщення сил, динамікою зміни порівняльної могутності держав, з їх головними і специфічними інтересами, із проблемою політичних союзників тощо. Баланс сил може неодноразово мінятися при одному й тому ж їх розміщенні.

Поняття цивілізація у геополітиці використовується насамперед у культурологічному розумінні (соціокультурне утворення, основу якого складає релігія) і географічному (форми кооперації людей, що виникають під впливом географічного середовища). Вживається й у широкому значенні — як цілісна система, що саморозвивається, охоплює всі соціальні і несоціальні компоненти географічного процесу, усю сукупність створених людиною цінностей.

Ядерний паритет — практична рівність ядерних сил і озброєнь СРСР і США. У своїх основних компонентах вважався досягнутим до початку 70-х років.

Ядерне стримування — доктрина, відповідно до якої ядерна зброя є вирішальним чинником стримування і залякування можливого агресора, запобігання світової війни і підтримки міжнародної стабільності. Була розроблена в США у зв'язку із появою ядерної зброї і кілька десятиліть визначала відносини між військово-політичними блоками НАТО й Організацією Варшавського договору.

Геополітичний код (кодекс) — оперативне зведення законів, які входять до набору політико-географічних гіпотез, що складають основу зовнішньої політики країни.

Геополітика має свою категоріальну будову, яка відображає об'єктивні зв'язки і закономірності реального життя, що дозволяє їй виконувати певні функції. За наявності різних підхо-

дів до класифікації цих функцій найбільш важливими є пізнавальна, прогностична, управлінська, ідеологічна й методологічна.

Геополітика як наукова дисципліна має різноманітні зв'язки з життям окремої держави, союзу держав чи окремих блоків держав. Вона відображає об'єктивні зв'язки і закономірності реального життя, що дозволяє їй виконувати відповідні функції. Найбільш важливі з них: пізнавальна, або гносеологічна, прогностична, управлінська, ідеологічна та методологічна. Деякі вчені зараховують до самостійних функцій аксіологічну, або оцінну, виховну, або функцію політичної соціалізації, формування громадянських якостей і політичної культури населення. Але, на наш погляд, ці останні — органічно поєднуються з пізнавальними, прогностичними, управлінською й ідеологічною функціями.

Пізнавальна функція пов'язана насамперед з вивченням тенденцій геополітичного розвитку країн і народів, зі зміною різних явищ, процесів, подій та їх чинників. Ця функція покликана служити передумовою у з'ясуванні глобальних і регіональних зрушень на геополітичній карті світу. Важливим і водночас непростим завданням пізнавальної функції постає адаптація провідних ідей та надбань класиків геополітичної думки до сучасного контексту перебігу подій. У науковому пізнанні геополітичного життя найчастіше користуються сукупністю теоретичних знань з життя держав, країн і народів, використовуючи методи порівняння, аналогій, екстраполяції, але також широко застосовують і емпіричні дослідження. Вони забезпечують пріоритет нових емпірично обґрунтованих знань про геополітичну дійсність. Робиться це шляхом виявлення й аналізу нових фактів і тенденцій зміни всієї сукупності факторів геополітичного життя. Це служить важливою передумовою для розуміння і пояснення глобальних і регіональних зрушень на геополітичній карті світу.

Поза всяким сумнівом, для такого розуміння і пояснення треба застосовувати загальнологічні методи: аналіз і синтез, індукцію і дедукцію тощо. Доводиться переробляти й узагальнювати величезний обсяг інформації про конкретні геополітичні явища, факти, процеси. Можуть застосовуватися й інші психологічні, соціальні, спеціальні методи: контент-аналіз до-

ментів, тестування, соціометрія та ін. Це може бути аналіз дій, вчинків, поведінки, виступів, заяв учасників політичних подій невеликого регіону, глобального блоку або союзу. Дослідник одержує інформацію, що відбивається в об'єктивних і суб'єктивних показниках. Перша група інформації доповнює й уточнює дані офіційної статистики, змін, що відбуваються у світі, друга — це інформація про мотиви, наміри, цілі діяльності різних суб'єктів світової або регіональної геополітики. Пізнавальна цінність суб'єктивної інформації значна. Вона розкриває роль людського чинника в міжнародному або регіональному житті, звертає увагу на суб'єктивно-психологічні виміри масових геополітичних процесів, дозволяє бачити ступінь адекватності відображення об'єктивних тенденцій геополітичного розвитку у свідомості лідерів держав, блоків країн, соціальних або етнічних груп і народів, що беруть участь у світових або регіональних подіях, зрушеннях.

Безперечно, становить інтерес для пізнання і прогнозу інформація про учасників політичних подій, подробиці їхньої соціально-моральної орієнтації, дані про їхні потреби й інтереси, рівень культури, а також про мотиви і факти реальної і вербальної поведінки і навіть їхніх пристрастей (хобі). Емпіричні дослідження дозволяють зібрати інформацію про суспільну думку в регіоні, який цікавить дослідника, або думку народів тих чи інших глобальних регіонів, а також вивчити морально-психологічний настрій населення необхідної частини планети. Крім чисто інформаційної функції, а її ми розглядаємо як невід'ємну частину пізнавальної, емпіричні дослідження дозволяють виявляти нові тенденції геополітичного розвитку, тим самим вони збагачують теорію.

Для того щоб нашій державі вийти з нинішнього становища, необхідний солідний теоретико-методологічний масив, система знань про суспільство, про світ, науку, техніку, комунікації, про сучасні політичні технології. Без цього неможливе впровадження нових підходів і технологій, а без них Україна у всіх сферах економічного, політичного, соціального, духовно-морального життя, в управлінні тощо може опинитися на узбіччі історії, перетворитися на сировинний додаток розвинених країн. Звідси одне з найважливіших завдань молодої науки — геополітики — створити теоретичні, концептуально

виважені засади, на базі яких можна сформувати відповідну стратегію радикальних змін у сучасній Україні.

Прогностична функція геополітики випливає з пізнавальної, тісно поєднується з нею. Вона визначає найближчі перспективи та середньо- і довгострокові перспективи розвитку геополітичних сил, полів, виділяє можливі конфігурації міжнародних факторів та відповідних відносин. Власне, будь-які дослідження — теоретичні та емпіричні — проводяться багато в чому для того, щоб дати більш-менш вірний прогноз перебігу геополітичних подій, визначити їх вплив на розвиток міждержавних, міжетнічних відносин, а також з метою залагодити можливі локальні конфлікти і виробити рекомендації для їхнього запобігання або розв'язання.

Цінність будь-якого геополітичного дослідження, починаючи від конкретних, емпіричних, і кінчаючи теоретичними, в яких дається аналіз емпіричного матеріалу, полягає в тому, наскільки адекватно, точно вони визначають тенденції різноманітних геополітичних процесів. Цінність досліджень полягає ще й у тому, на якому рівні вони завершуються науково обґрунтованими прогнозами, наскільки ці прогнози спроможні сприяти реалізації прогресивних геополітичних змін в інтересах людини, країни, регіону, усього людства в цілому. В підготовці короткострокових і довгострокових прогнозів геополітичних змін регіонального або глобального характеру важливу роль відіграє моніторинг — спостереження за процесами, що відбуваються. Застосування методів порівняння, аналогій і деяких інших дозволяє заздалегідь попереджати небажані геополітичні події.

Управлінська функція геополітики виявляється насамперед у збиранні й аналізі емпіричної інформації, у виробленні конкретних управлінських пропозицій та рішень. Без оптимального обсягу інформації, без належного її аналізу, висновків і рекомендацій науковців політичним лідерам, військовим керівникам, економістам неможливо приймати правильні рішення, керувати геополітичними процесами та й узагалі керувати конкретною сферою суспільного, політичного, фінансово-економічного життя. При керуванні будь-яким видом діяльності, підготовці управлінських рішень важливо добре проаналізувати проблемну ситуацію, дати правильну оцінку

співвідношенням різних сил, чинників — політичних, географічних, економічних, військових тощо, знати рівень впливу суб'єктів усіх подій, визначити ступінь ризику — політичного, воєнного, соціального, економічного та намітити конкретні заходи протидії опозиційним, контроверзним силам та ін.

Отже, управлінська функція геополітики конкретно проявляється в тому, що її прикладний вимір спрямований на участь у підготовці і розробці практичних рекомендацій для керування геополітичними подіями і процесами, формування варіантів можливого управління. Практичні рекомендації в геополітиці поділяють найчастіше на дві групи: об'єктивні й суб'єктивні. Перша група припускає врахування об'єктивних умов людської життєдіяльності. Аналізуючи їхній вплив на конкретну систему геополітичних відносин, дослідник, політичний лідер, воєначальник та ін. спирається на конкретну інформацію, одержану в ході дослідження, збирання розвідувальних даних тощо. Після аналізу інформації визначають тенденції розвитку подій: від факту, конкретного випадку або явища до узагальнення. Потім дають рекомендації для теоретичного узагальнення.

Але рівень рекомендацій може залишитися чисто прикладним, утилітарно-прагматичним, що носить швидкоплинний характер, і не мати істотного значення для науки. У такому разі чимало залежить від уміння аналізувати, від рівня підготовки фахівця-аналітика. Інакше кажучи, велике значення має суб'єктивний бік справи. Крім того, суб'єктивна складова рекомендацій охоплює інтереси, мотиви, цілі, наміри, ціннісні орієнтації й установки, ідеологічну і світоглядну позиції тощо. Це все важливо знати, щоб визначити ступінь ймовірного відхилення від прогнозованого управлінського рішення. Отже, геополітика — наука, що допомагає керувати й управляти.

Ідеологічна функція геополітики так само багатогранна, як і попередні. Сама по собі ця дисципліна довгі роки була яблуком ідеологічного розбрату і вважалася в СРСР псевдонаукою, ідеологією імперіалізму, фашизму, що виправдує агресивні устремління високорозвинених країн до світового панування. Ця сторона геополітики носила і носить чисто апологетичний характер. Звичайно, не можна забувати народну мудрість:

“У сильного, у пана завжди сіромаха винен”. Тому геополітика може здебільшого виступати на практиці як адвокат сильних світу цього.

Підкреслимо, постбіполярний світ, який утворився після руйнування Ялтинсько-Потсдамської системи безпеки на континенті, після розвалу СРСР, підтверджує, що ідеологічна сторона геополітичної функції посилилася. І прикладів тому безліч.

Методологічна функція геополітики ґрунтується на комплексі ідей про практичну геополітику, які акумулюються у її аналізі, підходах та орієнтаціях геополітичного пізнання. Вони є в сучасних геополітичних концепціях аналізу явищ та процесів геополітики, які, як правило, розробляються в інших науках: політології, політичній географії, історії, соціології тощо. Звичайно, слід розрізняти такі методи геополітики: системний, діяльнісний, порівняльний, історичний, нормативноціннісний, функціональний, інституціональний, антропологічний, загальнологічні методи (аналіз і синтез, індукція і дедукція, моделювання) та ін.

Розглянуті методологічні вимоги до свідомості з боку геополітичної реальності, безумовно, не вичерпують усіх аспектів методологічного арсеналу геополітики як науки. Відзначимо лише те, що вивчення геополітичної сфери здійснюється на макро- та мікрорівнях. У першому випадку — дослідження геополітичних процесів та явищ, які виникають у рамках основних інститутів влади та управління і стосуються усієї системи міжнародних відносин. У другому — здійснюється опис та аналіз фактів, пов’язаних із поведінкою соціальних суб’єктів у геополітичному просторі. В обох варіантах можуть застосовуватись різні соціологічні методи. Дійсно, неможливо пояснити сутність того чи іншого геополітичного феномену, характер різних геополітичних процесів без аналізу впливу на геополітичну сферу соціального фактора, у тому числі й соціальних інтересів суспільних груп, класів, прошарків.

Справедливо стверджуючи, що геополітика — це наука про великі простори, про глобальні політичні, економічні й інші процеси і мистецтво керування ними, слід з’ясувати її методи. Так, геополітика використовує різні методи вивчення відповідних явищ і процесів. Як правило, вони розробля-

лися в інших науках: політичній географії, історії, соціології, політології та ін. У принципі це можуть бути будь-які методи, що властиві науці: системний, діяльнісний, порівняльний, історичний, нормативно-ціннісний, функціональний, до якого примикає структурно-функціональний аналіз, інституціональний, антропологічний, загальнологічний, емпіричних досліджень тощо. Спираючись на провідних вітчизняних та зарубіжних дослідників, визначимо головні методи геополітики.

Системний метод як основний принцип використовує структурно-функціональний підхід, яким добре володіли К. Маркс (1818–1883), Т. Парсонс (1902–1979) й інші економісти, соціологи, політологи. Вважається, що системний підхід у соціології і політології детально розроблений у 50–60-х роках XX ст. Т. Парсонсом. Суть його полягає в розгляді будь-якої сфери громадського життя, науки, зокрема геополітики, як цілісного, складно організованого і саморегулювального організму, що безперервно взаємодіє з навколишнім середовищем через входи і виходи системи. Будь-яка система прагне до самозбереження (геополітична не виключення) і виконує визначені функції, найважливіша серед яких є розподіл цінностей і ресурсів і забезпечення прийняття громадянами відповідних розподільчих рішень як обов'язкових.

Діяльнісний метод у науці (особливо політології, психології, соціології та ін.) називають психологічним, або соціально-психологічним. Він вивчає залежність поведінки індивідів або груп від впливу більш глобальної спільності, а також досліджує психологічні характеристики націй, класів, навіть юрби та малих груп тощо.

У геополітиці діяльнісний метод спрямований на аналіз геополітичної картини в динаміці. Він розглядає її як специфічного виду живу й упредметнену діяльність, як циклічний процес, що має визначені стадії або етапи визначення цілей діяльності, прийняття рішень; організації мас і мобілізації ресурсів на їхнє здійснення; регулювання діяльності груп, мас; контроль за досягненням поставлених цілей; аналіз результатів діяльності і постановка нових цілей і завдань. Діяльнісний метод складає методологічну базу теорії геополітичних рішень.

Як вважає більшість вчених, специфічним розвитком і конкретизацією діяльнісного підходу виступає критико-діалектичний метод. Він орієнтує на критичний аналіз явищ, фактів, течій у геополітиці, з'ясування протиріч як джерела саморозвитку суспільства, джерела економічних, соціально-політичних, геополітичних зрушень. Цей метод досить активно використовувався марксистами, неомарксистами (Ю. Хабермас, Т. Адорно та ін.), а також в ліволіберальній і соціал-демократичній думці тощо. Цей метод плідний, він застосовується досить широко.

Порівняльний метод розповсюджений у багатьох науках про суспільство: в історії, соціології, географії і політології. Його використовували Платон, Аристотель й інші мислителі Античного світу і Древнього Риму. Також він був введений у соціологію французьким філософом О. Контом (1798–1857). Політологія, яка відокремилася від соціології, взяла його на озброєння. Геополітика як синтетична наука також широко користується цим методом. Він припускає зіставлення однотипних явищ життя для виділення їхніх загальних і особливих рис та специфіки, пошуку оптимальних шляхів вирішення задач тощо, дозволяє плідно використовувати досвід інших народів і держав. Безумовно, це має бути не сліпе копіювання тих або інших способів досягнення геополітичних цілей, а творче розв'язування завдань стосовно умов, місця і часових меж.

Історичний метод також здавна застосовується в усіх суспільних науках. Він вимагає вивчення всіх явищ життя в послідовному часовому розвитку, виявлення зв'язку минулого, сьогодення і майбутнього. Цей метод у геополітиці, як і у філософії, соціології, історії та політології, є одним з найважливіших. Перший російський професійний соціолог М. Ковалевський (1851–1916) на базі порівняльного й історичного методів запропонував історико-порівняльний метод. Він добре відомий і не потребує особливих коментарів.

Нормативно-ціннісний метод визначається у його назві. Він містить у собі з'ясування значення тих або інших фактів, явищ для держави, особистості, оцінку цих фактів або явищ для блага країни, індивіда. Оцінка дається з позицій справедливості або несправедливості, поваги або попрання волі наро-

дів інших країн. При цьому передбачається, що політик, державний діяч повинен у своїй діяльності при прийнятті рішень виходити з етичних цінностей і норм та відповідно до них поводитися. Цей метод, безумовно, аж ніяк не бездоганний. Частіше за все реальна політика і моральні норми лежать у різних площинах.

Зазначимо, нормативний метод, як правило, ідеалізує політиків і політичних лідерів, які приймають часом непродумані політичні рішення, що змінюють докорінно геополітичну картину світу. Відповідним прикладом нормативного методу можуть служити рішення Горбачова — Шеварднадзе про передачу 60 тис. кв. км Берингового моря США, щодо розпуску Організації країн Варшавського договору або рішення Єльцина, Кравчука, Шушкевича про ліквідацію СРСР і створення СНД. Нормативний метод часто буває відірваний від реальності. Його слабкість — у відносності ціннісних суджень, а також їх залежності від соціального стану й індивідуальних особливостей людей. Але цей метод додає геополітиці людський вимір, наповнює її визначеними морально-етичними витоками.

Функціональний метод вимагає ретельного вивчення залежностей між різними сферами громадського життя або відносин між країнами або групою країн: їх економічними, політичними відносинами, рівнями військових контактів або протистояння, ступенем урбанізації населення, щільності його розселення, політичної активності, рівня морально-психологічного духу тощо. Цей метод практично далекий від етичних оцінок геополітичних рішень і ґрунтується на позитивістсько-прагматичних установках. Одним з перших його широко використовував відомий італійський політик, мислитель Н. Макіавеллі (1469–1527). У книзі "Государ" він проголосив відмову в реальній політиці не тільки від релігійних догм, але й від етичних цінностей. Його методологічною засадою був аналіз реального життя, політики у всій її суперечливості.

Біхевіористський метод дотичний до функціонального й доповнює його. Він широко використовує методи природничих наук і також конкретних соціологічних досліджень, вимагає ясності, чіткості, однозначності і можливості перевірки знань досвідом. Вимоги біхевіористського методу стосовно політики

сформулював Вудро Вільсон 1880 р. Суть їх зводилася до наступного:

- Політика (і геополітика) має особистісний вимір. Дії людей (їх інтереси) фокусує і виражає конкретна особистість. Вона і є головним об'єктом дослідження.
- Головними мотивами поведінки, дій людей є психологічні мотиви. Вони можуть бути соціально обумовлені, але можуть мати специфічну індивідуальну природу походження.
- Широко використовуються методи природничих наук, зокрема кількісні виміри, коли можна застосовувати математичні, статистичні дані, можливості комп'ютерної техніки тощо.

Структурно-функціональний аналіз належить також до цих методів. Він розглядає суспільство, державу, союз держав як систему, що володіє складною структурою, кожен елемент якої виконує специфічні функції, які задовольняють визначені потреби й очікування системи. Діють елементи системи відповідно до визначеної програми, заданої самою структурою організації. Головне завдання організації (союзу) — зберегти рівновагу системи, належне виконання функцій (ролей) елементами.

Інституціональний метод орієнтує на вивчення діяльності інститутів, за допомогою яких здійснюється політична діяльність — функціонування держави, партій, організацій, об'єднань тощо. Цей метод до початку XX ст. був провідним у політології, широко застосовувався в соціології, геополітиці. Саме поняття "соціальний інститут" прийшло в науку із соціології, а ввів у науку цей термін англійський соціолог Г. Спенсер (1820–1903).

Антропологічний метод також вартий уваги. На перше місце по важливості він підносить не соціальні чинники, а природу людини. Остання має великий спектр потреб, насамперед матеріальних (у повітрі, воді, їжі, одязі, житлі, безпеці, духовному розвитку та ін.). Прихильники цього методу бачать у людині родову істоту, і це поняття вважають принципово важливим. Людина сприймається як істота біологічна, соціальна і розумна, що споконвічно володіє волею. Рід людський єдиний незалежно від расових, географічних, соціальних і інших розходжень, усі люди рівноправні. Цей метод пропонує не обмежуватися вивченням соціального середовища або ра-

ціональної мотивації при прийнятті важливих рішень — політичних, економічних, соціальних, військових тощо, але виявляти, вивчати ірраціональні, інстинктивні мотиви поведінки, детерміновані людською природою.

Загальнологічні методи належать більшою мірою до організації і процедури пізнавального процесу, пов'язаного з геополітичними діями, змінами та трансформаціями. Ця група охоплює аналіз і синтез, індукцію і дедукцію, абстрагування і сходження від абстрактного до конкретного, сполучення аналізу історичного і логічного, усі види експерименту, моделювання, кібернетичні, математичні, прогностичні й інші методи.

Методи емпіричних досліджень прийшли в геополітику і взагалі в науку із соціології, статистики, кібернетики й інших наук. До них належать аналіз документів, опитування, експерименти, теорія ділових та ролевих ігор тощо.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Що складає сутність предмета геополітики?
2. Визначте основні джерела геополітики.
3. Розкрийте пізнавальну функцію геополітики.
4. Охарактеризуйте базові категорії геополітики.
5. Проаналізуйте методи геополітики.